

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

«İCTİMAİ ELMLƏR» KAFEDRASI

«MƏNTİQ» FƏNNİNDƏN

ƏYANİ FAKÜLTƏNİN MÜDAVİMLƏRİ ÜÇÜN

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 5 «ƏQLİ NƏTİCƏ»

mühazirə: 2 saat

Tərtib etdi:

«İctimai elmlər» kafedrasının
dosenti, polis mayoru, i.ü.f.d.

Namazov Azər Əlyar oğlu

Mühazirənin mətni «İctimai elmlər» kafedrasının iclasında müzakirə olunub və bəyənilib.

Protokol № _____ «_____» _____ 2019-cu il

BAKI – 2019

MÖVZU № 5 «ƏQLİ NƏTİCƏ»

Mühazirənin planı:

GİRİŞ

1. Əqli nəticənin ümumi xarakteristikası
2. Əqli nəticənin növləri. Deduktiv əqli nəticə
3. Bilavasitə əqli nəticə

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001
4. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962
5. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998

GİRİŞ

Qədim zamanlardan insan təbiətdə, cəmiyyətdə, gerçəklikdə baş verən hadisələri, prosesləri, münasibətləri müşahidə etdiyi zaman bu proseslər tədricən əqli nəticə ilə yekunlaşırdı.

Təfəkkür formalarının birinin digərinə keçid pillələrindən biri də əqli nəticədir. Bu forma anlayış və hökmə nisbətən daha mürəkkəb struktura malikdir, çünki əqli nəticə bir sıra hökmlərin sintetik əlaqəsini əks etdirir, digər təfəkkür formalarına müncər olmur, onların müəyyən əlaqəsini nəzərdə tutur, təfəkkürdə özünün spesifik funksiyaları ilə yanaşı, keyfiyyətə xüsusi formanı təşkil edir.

Mühazirədə əqli nəticənin yaranması, onun yaranma formaları təhlil olunur. Əqli nəticədən, onun əsas formalarından öz fəaliyyətlərində müstəntiqlər, cinayət-axtarış aparatı əməkdaşları istifadə edirlər.

Sual 1. Əqli nəticənin ümumi xarakteristikası

Təfəkkür formalarının birinin digərinə keçid pillələrindən biri də əqli nəticədir. Bu forma anlayış və hökmə nisbətən daha mürəkkəb struktura malikdir, çünki əqli nəticə bir sıra hökmlərin sintetik əlaqəsini əks etdirir, digər təfəkkür formalarına müncər olunmur, onların (əqli nəticənin müxtəlif növlərinin) müəyyən əlaqəsini nəzərdə tutur, təfəkkürdə özünün spesifik funksiyaları ilə yanaşı, keyfiyyətə xüsusi formanı təşkil edir. Bu formaların məntiqi təhlili bir sıra əsas sualların izahı ilə bağlıdır. Bunlardan bir neçəsini qeyd etmək olar:

- əqli nəticənin strukturu və rolu;
- onların əsas növləri;
- onların mahiyyəti və idrak prosesində əhəmiyyəti;
- onların qarşılıqlı əlaqələri və üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar.

Əqli nəticənin müxtəlif növlərinin hərtərəfli təhlili, onun əhəmiyyəti onunla müəyyən olunur ki, əqli nəticələrdə (və onlara əsasən sübutlarda) nitqin vadaredici «sirləri» gizlənmişdir ki, bunlar da hələ qədimlərdə insanları heyretə salmış və bunların dərk olunması məqsədilə məntiq bir elm kimi insanları maraqlandırmış və formalaşmağa başlamışdır. Kainatda və sosial gerçəklikdə baş verən hadisə və prosesləri anlamaq və ümumiləşdirmələr aparmaqda əqli nəticənin rolu və əhəmiyyəti əvəzsizdir. Ona görə də indiki dövrdə hər şeyə məntiqin gücü ilə yanaşırıq. «Bu prosesin məntiqi yekunu belədir» ifadəsini tez-tez işlədirik. Çox zaman məntiqi yekun biliyi haqqında elm də adlandırırırlar. Bu da həqiqi biliklərə nail olmağın mühüm amillərindən biridir. Əqli nəticə nəzəriyyəsi məntiq elminin daha çox mükəmməl və dərinlən işlənmiş hissəsidir. Bir çox filosoflar haqlı olaraq iqrar edirlər ki, Aristotel sillogizm (əqli nəticə) nəzəriyyəsini elə dərinlən və hərtərəfli işləmişdir ki, artıq ona heç bir şey əlavə etmək mümkün deyildir. Əqli nəticə çox praktik nəzəriyyədir, idrak və ünsiyyət prosesində insanın əlində qüdrətli silahdır.

Bizə məlum olan prinsipləri əldə rəhbər tutaraq, əqli nəticələrə də iki münasibətdən yanaşmaq olar:

1. gerçəkliyi əks etdirməyin forması;
2. dildə bu və digər dərəcədə ifadə olunan təfəkkür forması.

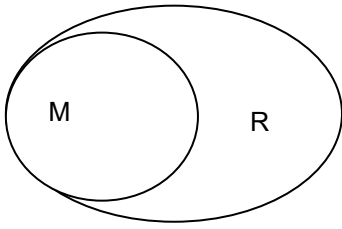
Əqli nəticənin formalarının müxtəlifliyini nəzərdə tutaraq, onların ciddi şərhini məqsədlə tipologiyasını vermək və hər birini ayrılıqda təhlil etmək vacib məsələdir. Əqli nəticələrin mənşəyini və mahiyyətini izah etmək üçün ilk növbədə insanların həyat fəaliyyəti prosesində malik olduqları və istifadə etdikləri biliklərin iki cinsini (növlərini):

1. bilavasitə və 2. bilavasitə (vasitəli) kimi müqayisə etmək olar.

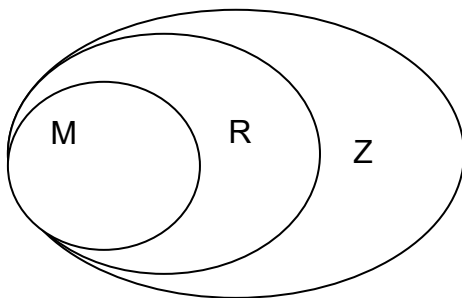
Bilavasitə bilik – birbaşa hiss orqanlarının köməkliyi ilə (görmə, eşitmə, iybilmə və s.) alınan biliklərdir. Məsələn, hökmlərlə ifadə olunan aşağıdakı bilikləri buna nümunə gətirmək olar: qızılgül ətirlidir; ot gömgöydür, qənd ağdır; bülbül oxuyur, şam meşəsi qətran iyi verir və i.a. Belə biliklər insanın nail olduğu biliklərin çox hissəsini təşkil edir və vasitəli biliklərin əsasını təşkil edir. Biliklərin böyük bir qismi isə mühakimə yolu ilə mücərrəd təfəkkür məhələsində qazanılır. Bunlar əvvəlki biliklərdən məntiqi üsulla çıxarılır ki, buna da vasitəli, yaxud yekun biliyi deyilir. Həyatda biz hər şey haqqında birbaşa mühakimə yürüdə bilmirik. Məsələn, heç kim və heç vaxt Moskva rayonu və onun ətrafında dənizin coşmasını müşahidə etməyibdir. Lakin, bu barədə digər biliklərdən çıxarılan bilik vardır. İş ondadır ki, Moskva ətrafında ağ daşlardan ibarət böyük mədən yatağı aşkara çıxarılmışdır. Bu mədən saysız-hesabsız xırda dəniz orqanizmlərinin skeletindən yaranmışdır. Bu fakta istinad edilərək, nəticə çıxarılır ki, 250-300 mln. il bundan əvvəl Moskva əyalətinin yerləşdiyi rus düzənliyində dəniz körfəzi var idi. Birbaşa yox, bilavasitə digərlərindən alınan buna oxşar biliklər vasitəli, yaxud yekun biliyi adlanır. Bu cür biliklərin alınmasının məntiqi forması əqli nəticədir. «Əqli əticə» anlayışı altında məlum biliklərin vasitəsilə yeni biliyin çıxarılmasının təfəkkür forması nəzərdə tutulur.

İnsan təfəkküründə anlayış və hökm kimi bu cür formaların varlığı obyektiv gerçəkliyin özü ilə şərtlənir, ondan irəli gəlir. Əgər anlayışların əsasda gerçəkliyin

predmetli xarakter daşması, hökmün əsasında fikir predmetlərinin əlaqəsi (münasibəti) durursa, əqli nəticənin obyektiv əsasını isə predmetlərin daha mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi və münasibətləri təşkil edir. Əgər bir predmetlər sinfi (M) bütövlükdə digərinə (R) daxil olursa, onun həcmi tükəndirmirsə, onda bu onu ifadə edir ki, burada zəruri əlaqə vardır: daha geniş predmetlər sinfi (M) öz hissəsi kimi ona münasibətlərini az həcmli predmetləri (R) özünə daxil edir. Bunu aşağıdakı sxemdən də görmək olar:

Məsələn, «Bütün musiqişünaslar – həssas adamlardır». Bu onu bildirir ki, «Bəzi həssas adamlar musiqişünasdır». Fikir predmetlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin daha mürəkkəb halını nəzərdən keçirək: əgər bir predmetlər sinfi (M) digərinə (R) daxildirsə, bu isə öz növbəsində üçüncüyə (Z) daxildirsə, buradan nəticə çıxır ki, birinci (m) üçüncüyə (Z) daxildir. Məsələn, «bütün musiqişünaslar həssas adamlardır», «Kəmalə musiqişünasdır». Deməli, «Kəmalə həssas adamdır». Bu əqli nəticəni sxemlərlə göstərək:

Əqli nəticə elə fikir prosesidir ki, bir-birilə əlaqəli olan həqiqi hökmlərdən obyektiv gerçəkliyin predmet və hadisələri haqqında yeni fikir çıxarılır, bu isə nəticə biliyidir, yeni biliyi özündə birləşdirir.

Təfəkkürün digər formaları kimi, əqli nəticə də dialektik səciyyə dəşiyir. Bu onunla müəyyən olunur ki, anlayışlar və hökmlər əqli nəticənin tərkibini təşkil edir, bu formaların özü də dialektik xarakter dəşiyir. Hökmlərdə anlayışlar arasındakı, əqli nəticədə isə hökmlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə əksliklərin vəhdətini ifadə edir. Əqli nəticədə təkcənin, xüsusinin, ümuminin, oxşarlıq və fərqin, konkret və abstraktın və bu kimi əksliklərin vəhdəti əks olunur. Fərdi, xüsusi və ümuminin dialektikasını nəzərdən keçirək. Bu anlayışlar mahiyyətə əkslik təşkil etsə də, hər bir əqli nəticədə dialektik vəhdət təşkil edir, bu isə gerçək hadisələrin obyektiv dialektikasının fikirdə subyektiv inikasıdır. Məsələn, «çobanyastığı otdur» - «Ot bitkidir». Deməli, «Çobanyastığı bitkidir». Bu əqli nəticənin tərkibində «çobanyastığı», «ot», «bitki» anlayışları vardır, bunlar bir-birilə əlaqədardır. «Çobanyastığı» təkcəni, «ot» xüsusini, «bitki» isə ən ümumini bildirir. Bu anlayışlar bir-birilə vəhdət təşkil etsə də, əqli nəticənin müxtəlif qütblərini əks etdirən əksliklərdir. Bu nümunə fərdidən xüsusiyyə, oradan da ən ümumiyyə gedən idrak prosesinin dialektikasını aşkara çıxarır. Əqli nəticədəki birinci müqəddimə («Çobanyastığı otdur») onu göstərir ki, fərdi xüsusiyyə daxildir, ikinci müqəddimə («ot bitkidir»), xüsusi ən ümumiyyə daxildir. Nəticədə isə təfəkkür prosesi fərdidən xüsusinin vasitəsilə ən ümumi ilə əlaqələndirilir, onunla dialekticəsinə eyniləşdirilir. Lakin bu dialektik əlaqə prosesi birbaşa deyil, bilavasitə, yəni xüsusinin vasitəsilə həyata keçirilir.

Əqli nəticənin obyektiv şəraiti bu cürdür, gətirilən nümunə ideal formada, fikrin strukturları formasında onun gerçəkliyin özü ilə struktur modelidir. Bu formaların anlayış, hökm kimi obyektiv zəruriliyi bəşəriyyətin bütün praktikası ilə bağlılığındadır. İnsanların bir qism tələbatlarının təmin olunması və bunun əsasında digərlərinin meydana gəlməsi ictimai istehsalın tərəqqisini tələb edir, bu isə biliklərin inkişafı olmadan ağılasıgmaz bir işdir. Bu tərəqqinin həyata keçirilməsində zəruri əlaqələndirici halqa kimi məlum biliklərdən yeni biliyyə keçid forması kimi əqli nəticə mühüm rol oynayır. Geniş yayılmış təfəkkür forması olan əqli nəticədən elmi-nəzəri və gündəlik təfəkkürdə çox istifadə olunur. Bu isə idrakda və insanların ünsiyyət praktikasında əqli nəticənin rolunu və əhəmiyyətini

aşkara çıxarır. Əqli nəticə nəinki biliklərimizi mürəkkəb fikir quruluşları ilə əlaqələndirir, bununla yanaşı, bu bilikləri zənginləşdirir, dəqiqləşdirir və gücləndirir.

Anlayış və hökmlərlə birlikdə əqli nəticə də hissi idrakin məhdudluğunu aradan qaldırır. Hər hansı predmetin, yaxud hadisənin meydana gəlməsi səbəbləri və şərtlərinin, onun mahiyyət və mövcudluq formalarının, inkişaf qanunauyğunluqlarının dərkində hiss orqanlarının gücü çatmadığı yerdə bu təfəkkür formalarının rolu əvəzsizdir. Əqli nəticədən anlayış və hökmlərin yaranmasında da istifadə olunur, biliklərin yekunu kimi əqli nəticə çox vaxt idrakin gələcəkdə daha da inkişaf vasitəsinə çevrilir. Əqli nəticədən keçmiş dərk etmək üsulu kimi də istifadə olunur, çünki keçmiş hadisələri bilavasitə müşahidə etmək qeyri-mümkündür. Məsələn, əqli nəticənin köməkliyi ilə 10-20 milyard il bundan əvvəl kainatda baş vermiş «böyük partlayış»: Kainatın irimiqyaslı strukturlarının təşəkkülü (qalaktikalar və onların toplaşması); Günəş sisteminin meydana gəlməsi və Yer in yaranması; insan cəmiyyətinin meydana gəlməsi və onun inkişaf mərhələləri haqqında fundamental biliklər alınmışdır. Tarixçilər ayrı-ayrı fraqmentlərə istinad edərək, keçmiş nəsillərin həyat tərzini müəyyənləşdirir, nəzəriyyəçilər ictimai həyatın saysız-hesabsız təzahür formalarına əsaslanaraq, onun iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi inkişaf qanunauyğunluqlarını dərinlən dərk edir. Əqli nəticə gələcəkdə baş verə biləcək hadisələr haqqında düzgün mühakimə yürütməkdə insanın əlində qüdrətli silahdır, çünki qabaqcadan baş verəcək hadisələri bilavasitə müşahidə etmək çox çətindir. İctimai həyatda gələcəyi görmək, proqnozlar aparmaq, insan fəaliyyətinin məqsədləri haqqında müəyyən mühakimələr yürütmədən nəticələr çıxarmaq mümkün deyildir. Gündəlik həyatda da biz hər an əqli nəticələrdən istifadə edirik. Məsələn, səhər tezdən pəncərədə, evin üstündə nəmişlik müşahidə etdikdə, o dəqiqə nəticə çıxarıyıq ki, gecə ya yağış yağıb, ya da şəh düşmüşdür. Havanı günəşli gördükdə, belə qənaətə gəlirik ki, indi şam meşəsi qətran iyi verir. Əgər müəyyən meydançada əllərinde bayraq, şəkil, plakat olan çoxlu adamların toplaşdığını müşahidə ediriksə, o dəqiqə nəticə çıxarıyıq ki, mitinq gedir və bu kimi çoxlu nümunələr gətirmək olar.

Hüquqi praktikada da əqli nəticənin mühüm rolu vardır. A.Konan Doyl Şerlok Holms haqqında məşhur qeydlərində xəfiyyə işçisinin klassik surətini vermişdir ki, o, əqli nəticə sənətinə mükəmməl yiyələnmişdir və onun əslində ən çətin və ehtimal olunmayan kriminal tarixini açmışdır. Müasir hüquqi ədəbiyyatda və praktikada əqli nəticənin rolu əvəzsizdir. Məsələn: Bütün təhlükəli cinayətkarlar cəmiyyətdən təcrid olunmalıdır.

Bu insan cəmiyyətdən təcrid olunmalıdır.

Deməli, o, təhlükəli cinayətkardır.

Növbəti məsələ. Əgər N. quldurluq törədibse, o, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır.

N. vətəndaş M-ə qarşı quldurluq basqını törədib.

Deməli, N. cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır.

Məntiqi cəhətdən hər bir cinayət işinin ilkin istintaqı zamanı baş vermiş cinayət haqqında mümkün olan bütün ehtimallar saf-çürük edilir, müəyyən nəticələr çıxarılır, yəni cinayət işinin izlərinin yaranması mexanizmi, onun baş verməsinə vadar edən səbəblər və cəmiyyət üçün nə kimi nəticələr verəcəyi haqqında əvvəlcədən müəyyən nəticələr çıxarılır. Adi məhkəmələri nəzərdən keçirək. Məhkəmə cinayəti sübut etmək üçün müəyyən nəticənin alınması məqsədilə faktları təhlil edir və bundan sonra qərar çıxara bilər. Məhkəmənin çıxardığı ittihamedicini qərar (nəticə) əqli nəticənin ancaq formalarından biridir.

Əqli nəticə – bütöv fikir törəməsidir. Su müəyyən quruluşa (əşyanın keyfiyyətə müəyyən aqreqat halı – N₂O-ya bərabər) olduğu kimi, əqli nəticənin də sabit quruluşu vardır. Bunu izah etməmişdən qabaq, «əqli nəticə» anlayışına konkret tərif vermək olar: **əqli nəticə elə təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə bir və ya bir neçə hökmdən yeni bilik (yekun hökmü) alınır.** Hər bir əqli nəticənin öz strukturu vardır. Bu struktur təfəkkürün formalarının təbiəti, onun idrakda və ünsiyyətdə rolu ilə şərtlənir. Hər bir əqli nəticə iki elementdən:

1. müqəddimələrdən (bir, yaxud bir neçə);
2. nəticədən ibarətdir.

Bununla yanaşı, müqəddimələrlə nəticə arasında müəyyən əlaqə vardır.

Müqəddimələr – məlum olan çıxış hökmləridir, bilikləridir ki, bunlar əqli nəticənin əsası hesab olunur.

Nəticə (yaxud yekun) – müqəddimələrdən alınan törəmə, bununla belə yeni bilikdir, yeni hökmdür.

Müqəddimələr və əqli nəticə arasındakı əlaqə zəruri əlaqələrdir, çünki hökmlərdən digərinə keçid prosesini qaydaya salır. Buna çox vaxt məntiqi nəticə əlaqəsi də deyilir. Bu hər cür əqli nəticənin əsas qanunu hesab edilir, çünki bu qanun əqli nəticənin özünün dərin və gizli «sirlərini», başqa sözlə desək, yekun biliyinin zəruriliyini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Artıq əqli nəticənin anlayış və hökmlərin yaranmasındakı rolu barədə azca da olsa məlumatımız var. Bəs anlayış və hökmün əqli nəticədə rolunu necə müəyyənləşdirmək olar? Məlumdur ki, əqli nəticənin strukturunu təşkil edən anlayışlar və hökmləridir, bunlarsız əqli nəticə yoxdur. Ona görə də bunların məntiqi funksiyasını müəyyən etmək vacib şərtədir. Başa düşmək çətin deyildir ki, hökmlər ya müqəddimələrin, ya da nəticənin funksiyalarını yerinə yetirir. Anlayışlar isə əqli nəticənin terminlərinin funksiyalarını yerinə yetirir. Əgər biz idrak prosesini biliyin bir pilləsindən digərinə, daha yüksəkə keçid prosesi kimi dialektikəsinə nəzərdən keçirsək, onda hökmlərin müqəddimələrə və nəticəyə bölgüsünün nisbilyini izah etmək o qədər də çətin iş deyildir. Eyni hökm bir idraki aktın nəticəsi (yekunu), digərinin isə çıxış müqəddimələri ola bilər. Bu prosesi tikinti binasına bənzətmək olar.

Anlayışlarla aparılan iş də əqli nəticənin terminləri də buna analoqdur (oxşardır), yəni eyni anlayış müqəddimələrin və yaxud nəticənin ya subyekt, ya predikatı, yaxud da onlar arasında əlaqələndirici halqa rolunu yerinə yetirir. İdrakın sonsuz prosesi bu cür həyata keçirilir.

Hökmdə olduğu kimi, əqli nəticədə də yekun biliyi ola bilər ki, ya həqiqi, ya da yalan olsun. Lakin burada alınan nəticə onun gerçəklikdəki predmet və hadisələrə münasibəti ilə deyil, hər şeydən əvvəl, müqəddimələr və onların əlaqələri ilə müəyyən olunur. Alınan nəticənin həqiqiliyi iki zəruri şərtədən asılır:

1. müqəddimələr məzmunca həqiqi olmalıdır;

2. əqli nəticə formaca (quruluşca) doğru olmalıdır.

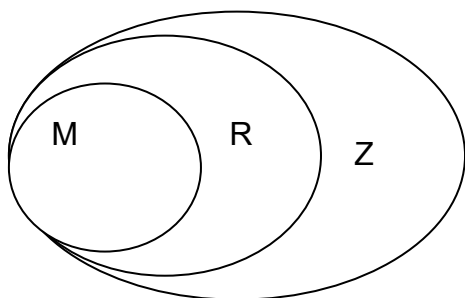
F.Engelsin «Anti-Dürinq» əsərində deyildiyi kimi, əgər bizim ilkin müqəddimələrimiz həqiqidirsə və onlara təfəkkür qanunları düzgün tətbiq edilsə, onda alınan nəticələr də doğru olacaqdır. Bu fikrə biz Hegelin «Məntiq» əsərində də rast gəlirik. Əqli nəticənin həqiqiliyinə aid bir nümunə gətirək.

Bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir.

M.Abdullayev rəssamdır.

Deməli, M.Abdullayev təbiəti həssaslıqla dərk edir.

Burada hər iki müqəddimə doğrudur, əqli nəticə düzgün qurulduğundan həqiqi nəticə alınır. Bunu aşağıdakı sxemdən də görmək olar:

burada M – M.Abdullayevi, R – rəssamı, Z – təbiəti həssaslıqla dərk edən adamları bildirir.

Nəticə o vaxt yanlış alınır ki:

1. müqəddimələrdən biri yalan olsun;
2. əqli nəticənin quruluşu düzgün olmasın. Məsələn, Bütün şahidlər doğru ifadə verir.

Fərid şahiddir.

Deməli, Fərid doğru ifadə verir. Alınan nəticə yalandır, belə nəticə çıxartmaq olmaz, çünki müqəddimələrdən biri doğru deyildir.

Bəzən yanlış müqəddimələrdən, quruluşca yanlış əqli nəticədən təsadüfən həqiqi nəticə çıxartmaq mümkündür. Məsələn,

Rezin elektrik keçirmir.

Dəmir rezin deyil.

Deməli, dəmir elektrik keçirəndir. Buna görə də müqəddimələrlə nəticə arasındakı əlaqə təsadüfi yox, zəruri, eyni mənalı və əsaslandırılmış olmalıdır, hökmlər biri digərini izləməlidir, biri digərindən çıxarılmalıdır. Əgər müqəddimələrin əlaqəsi nəticəyə münasibətdə təsadüfidirsə, yaxud çoxmənalıdırsa, evin dəyişdirilməsində olduğu kimi, «çoxlu variantlar» ola bilər, onda belə nəticə çıxartmaq qeyri-mümkündür. Məntiqdə bu cür labüd səhv «non sequitur» («nəticə çıxmır») adlanır.

Buradaca bir kiçik məsələyə münasibət bildirmək olar. Təfəkkürün bütün formaları dillə ifadə olunur, dildə həyata keçirilir. Əgər anlayışlar söz və söz birləşmələri ilə, hökmlər ayrıca cümlə, cümlə birləşmələri ilə ifadə olunursa, əqli nəticə bir neçə cümlənin (iki və daha çox) əlaqəsidir. Lakin unutmamaq olmasın ki, hər cür iki və daha çox cümlənin birləşməsi hökmən əqli nəticəni ifadə etmir. Əgər mürəkkəb cümlələrdə informasiya verilmirsə, məna, müəyyən ideya yoxdursa, o, əqli nəticə deyil. Əqli nəticədə alınan yekun biliyi, məntiqi əlaqə «deməli», «beləliklə», «belə ki», «ona görə ki» və s. sözlərlə ifadə olunur. Bu və digər dil vasitələrinin tətbiqi özbaşına, sərbəst yox, müqəddimələrin və nəticənin düzülüşünün qaydaları ilə müəyyən olunur. Əqli nəticədə bir qayda olaraq, əvvəlcə müqəddimələr gəlir, sonra nəticə çıxarılır. Bu qayda məcburi deyil, çünki canlı nitqin özündə məntiq dərsləklərindən fərqli olaraq, bu qayda nisbidir, nəticə əvvəldə də, ortada da gələ bilər. Fikrimizi əsaslandırmaq məqsədilə aşağıdakı məntiqi və dil quruluşunu nəzərdən keçirək:

1. bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir;

M.Abdullayev rəssamdır.

2. M.Abdullayev təbiəti həssaslıqla dərk edir, ona görə ki, o, rəssamdır və bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir;

3. Bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir, deməli, M.Abdullayev də təbiəti həssaslıqla dərk edir, ona görə ki, o, rəssamdır. Burada nəticə kiçik müqəddimənin (ortada) yerində verilmişdir.

Əqli nəticə hüquq elmlərində və hüquqi praktikada da geniş istifadə olunur. Hüquqşünaslar çox vaxt cinayətin statistikasından istifadə etməklə, onun baş verməsinin səbəblərini, müəyyən asılılığını, meyllərini aşkara çıxarmaqla, onun qarşısını almaq məqsədilə münasib praktik ölçülər, tədbirlər hazırlayırlar. Əqli nəticədən ayrıca cinayət işinin açılmasında da istifadə olunur. Əgər hər şansı bir cinayət işi və cinayətin iştirakçılarının hamısı haqqında kifayət qədər material toplanıbsa, onda o, iş başa çatmış hesab olunur. Əks halda hər hansı bir iş yenidən baxılmaq üçün ayrıca bir cinayət işi kimi ayrıla bilər.

Sual 2. Əqli nəticənin növləri. Deduktiv əqli nəticə

Anlayış və hökmlərlə müqayisədə keyfiyyətə daha mürəkkəb təfəkkür forması olan əqli nəticə öz təzahür formalarına görə daha zəngindir. Bunun özündə də müəyyən qanunauyğunluqlar vardır. Bir çox məntiqçilər əqli nəticələri strukturuna görə iki böyük qrupa bölürlər:

1. bilavasitə;
2. bilvasitə.

Bilavasitə əqli nəticədə bir hökmdən istifadə olunur, hökmün kəmiyyəti, yaxud keyfiyyəti dəyişilir. Bilvasitə əqli nəticədə isə iki və daha çox hökmdən istifadə olunur, nəticə çıxarılır.

Təfəkkür praktikasının müşahidəsi nəticəsində əqli nəticənin cürbəcür növlərinin və növ müxtəlifliyinin böyük çoxluğuna təsadüf edirik və bunlar bir-birindən müqəddimələrin sayına (kəmiyyətinə) görə fərqlənir. Hökmlərin növlərinə görə sadə, yaxud mürəkkəb, ehtimallıq dərəcəsinə görə həqiqi, yaxud ehtimali və s. əqli nəticələr vardır. Həqiqi (zəruri) əqli nəticələrdə yekun biliyi müqəddimələrin

özündən çıxarılır və burada tətbiq edilən məntiqi qaydalar qanun qüvvəsinə malikdir. Ehtimali (həqiqətəbənzər) əqli nəticələrdə alınan yekun biliyi bu cür məntiqi təfəkkür qaydalarına əsaslanmadığından çox vaxt ehtimali səciyyə daşıyır.

Məntiqi nəticənin alınmasına, başqa sözlə desək, müqəddimələrdə və nəticədə müxtəlif ümumilik dərəcəsini bildirən biliklər arasındakı əlaqələrin xarakterinə görə əqli nəticəni bir-birindən fərqləndirirlər. Əgər biz ağılla təfəkkürün bu formalarının mahiyyətindən çıxış etsək, ümumiyyətlə, hər cür əqli nəticə onun formalarından asılı olmayaraq, özündə bəzi biliklərin digərindən məntiqi nəticə kimi çıxarılmasını ifadə edir və bu nəticənin xarakterindən, əqli nəticədə fikrin gedişinin istiqamətindən asılı olaraq onun üç fundamental növünü bir-birindən fərqləndirmək olar. Bunlar deduksiya, induksiya və traduksiyadır.

Deduksiya (lat. deductio – izah etmək, nəticə çıxarmaq) elə əqli nəticədir ki, burada təfəkkür prosesi daha ümumi biliklərdən az ümumi biliklərə (ümumidən təkcəyə, xüsusiyyə) doğru gedir. Məsələn,

Bütün vəkillər hüquqşünasdır.

Rüstəmli vəkildir.

Deməli, Rüstəli hüquqşünasdır.

İnduksiya (lat. inductio – yönəltmə, qurma, düzəltmə) elə əqli nəticədir ki, burada fikrin gedişi az ümumidən (təkcələrdən) çox ümumiyyə doğru gedir. İnsanlar Günəş sisteminə daxil olan planetlərin hər birinin Qərbdən Şərqlə hərəkətini müşahidə etdikdən sonra belə bir ümumiləşdirmə aparır: «Bütün planetlər Qərbdən Şərqlə hərəkət edir».

Traduksiya (lat. trabuctio – köçürmə, yerdəyişmə) elə əqli nəticədir ki, burada idrakın gedişi təkcədən təkcəyə, xüsusidən xüsusiyyə gedir, müqəddimələr və nəticə eyni ümumilik dərəcəsinə malikdir. Məsələn, «Yerdə atmosfer vardır, gecə və gündüz bir-birini əvəz edir, fəsillər dəyişir və Yerdə şüurlu həyat vardır. Marsda da buna oxşar əlamətlər mövcuddur və buradan da nəticə çıxarılır ki, Marsda da həyat vardır». Lakin, bu nəticə hələlik praktikada sübut olunmamışdır.

Deduktiv əqli nəticə. Obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasında və insanın baş vermiş hadisələr haqqında həqiqi biliklərə yiyələnməsində deduksiyanın mühüm

rolu vardır. Bunsuz təfəkkür prosesinin gedişini, onun bütün təfərrüatını izləmək olmaz. Bilavasitə əqli nəticənin geniş yayılmış növlərindən olan deduksiya düzgün təfəkkürün ümumbəşəri formalarındandır. Hər hansı bir ümumi müddəanın, hökmün, fikrin əsaslandırılmasında insan deduksiyadan, onun qaydalarından geniş istifadə edir. Deduksiyada müəyyən hökmlərdən istifadə etməklə, gerçəklikdəki predmet və hadisələr haqqında yeni bilik əldə edirik. Fikrin bu cür ardıcılığı yekun (nəticə) biliyi adlanır. Yekun biliyin hər bir komponenti ya aksiom, ya hipotez, yaxud da əvvəlcədən sübut olunmuş fikir olur. **Deduksiya elə bir əqli nəticədir ki, tədqiq etdiyimiz predmet və hadisələr haqqındakı biliklərə əsaslanmaqla, digər predmet və predmetlər qrupu haqqında da yeni-yeni biliklərə yiyələnirik.** Deduksiyada götürülən ümumi müddəalara bir sıra məntiqi qaydaları tətbiq etməklə, zəruri nəticələr çıxarılır. Məsələn, «Bütün musiqiçilərin incə duyma qabiliyyəti vardır», «Kəmalə musiqiçi həkimdir». Deməli, «Kəmalənin incə duyma qabiliyyəti vardır». **Burada fikir ümumidən təkcəyə, konkretə doğru gedir. Buna görə də deduksiyada obyektiv gerçəklikdəki təkcə, xüsusi və ən ümumi olan predmet və hadisələrin əlaqəsi, münasibəti əks olunur. Deduksiya reallığı anlamağın səmərəli tədqiqat metodudur. Bu baxımdan təbiət və cəmiyyət hadisələrinə yanaşmaq, onları dərinlən dərk etmək məqsədilə deduksiyanın xüsusi qaydalarından istifadə olunur. Deduksiyada alınan məntiqi nəticə və tətbiq olunan qaydalar obyektiv gerçəklikdəki predmet və hadisələr arasında daha çox yayılmış əlaqə və münasibətlərin təfəkkürdə inikasıdır.** Bu əlaqə və münasibətlər predmetin, növün, ayrıcanın, başqa sözlə desək, fərdinin, xüsusunin və ən ümuminin beynimizdə əksidir. Bu əlaqə və münasibətlərin mahiyyəti ondadır ki, müəyyən cinsə aid olan növlər və bu növə daxil olan ayrıcılar da bir başqa növün vasitəsilə o cinsə daxildir. «İnsan canlıdır», «Türklər insandır», «Selcan türk qızıdır», «Selcan canlıdır». Burada «canlı» anlayışı cinsi, «türk» növü, «Selcan» növü fərqi ifadə edir, fərdi xüsusiyyə, xüsusi isə ən ümumiyyə daxildir. İnsan obyektiv gerçəklikdəki növ, cins və təkcə arasındakı əlaqələri praktiki fəaliyyətində milyard dəfələrlə müşahidə edərək, ona uyğun məntiqi fiqurlar yaratmışdır, sonralar bu fiqurlar deduktiv əqli nəticənin qaydaları formasını almışdır.

Deduksiya mühakimələrimizin düzgün qurulmasını, doğruluğunu yoxlamağın bütün hallarında vacib bir idrak metodu kimi meydana çıxır. Deduksiyanın mahiyyəti onunla müəyyən olunur ki, onun vasitəsilə predmet, hadisə və eyni cinsdən olan predmetlər qrupu haqqında dolğun bilik alınır. Bu biliklərin dəqiqləşdirilməsində əvvəla, predmetlərin daxil olduğu yaxın cinsi tapmaq lazımdır, ikincisi, həmin predmetlər sinfinə daxil olan və ona uyğun gələn qanunu o sinfə daxil olan bütün predmetlərə aid etmək lazımdır. Deduktiv metodun riyaziyyatda, həndəsədə mühüm əhəmiyyəti vardır. Aydınır ki, sübut olunmuş bütün müddəalar, başqa sözlə desək, formullar, teoremlər deduksiyanın köməkliliyi ilə müəyyən sistem daxilində sübut olunmamış aksiomlardan, müddəalardan məntiqi yolla çıxarılır.

İki və daha çox müqəddimələrdən əmələ gələn bilavasitə əqli nəticənin özünün müxtəlif növləri vardır. Buraya sadə və mürəkkəb hökmlərdən əmələ gələn əqli nəticələri aid etmək olar. Deduktiv əqli nəticənin ən geniş yayılmış tipik növlərindən biri sadə hökmlərdən əmələ gələn sadə-qəti sillogizmdir.

Sual 3. Bilavasitə əqli nəticə

Yeni biliyi özündə ehtiva edən hökm çox vaxt bəzi hökmlərin dəyişdirilməsi yolu ilə yaranır. Dəyişdirilən hökm müqəddimə, yeni hökm isə nəticə kimi nəzərdən keçirilir. Əgər bir hökmdən istifadə edilirsə, nəticə çıxarılsa, bilavasitə (vasitəsiz) əqli nəticə adlanır. Bilavasitə əqli nəticədə əslində hökmün kəmiyyəti dəyişdirilir. Bilavasitə əqli nəticənin əsas formaları aşağıdakılardır:

1. dəyişmə;
2. çevrilmə;
3. qarşılaşdırma.

1. Hökmün predikatının həcmi, onun subyektə olan münasibətini dəqiqləşdirmək məqsədilə dəyişmədən istifadə olunur. Təfəkkür prosesində hökmləri dəyişdikdə, çıxış hökmünün subyekt predikatın, predikat isə subyektin yerinə keçirilir. Subyekt və predikat terminlərinin yerini dəyişdikdə, yeni hökmün predmeti subyektə əks olunan cism, hadisə yox, müqəddimənin predikatında söylənilən fikir, mülahizə olur.

Hökmlərin dəyişdirilməsi elə təfəkkür prosesidir ki, nəticədə çıxış hökmünün subyekt predikat, predikat isə nəticənin subyekt olur.

Subyekt və predikatın yerini hər dəqiqə, istənilən vaxt dəyişmək mümkün deyildir. Bu baxımdan dəyişilmə hökmlərdə terminlərin ehtiva olunması qaydalarına tabedir. Hökmü araşdırarkən gördük ki, ümumi hökmlərdə subyekt ehtiva olunur, xüsusi hökmlərdə ehtiva olunmur, inkari hökmlərdə predikat ehtiva olunur, iqrari hökmlərdə isə ehtiva olunmur. Hökmlərdə S və R-in ehtivalılığına uyğun olaraq iki cür dəyişməni bir-birindən fərqləndirmək lazımdır:

1. Sadə (və yaxud saf, təmiz) dəyişmədir. Sadə dəyişmədə hökmün kəmiyyətinə toxunulmur. Hökmlər o vaxt sadə yolla dəyişir ki, subyekt və predikatın həcmi bərabər olur, başqa sözlə desək, hər iki termin ya ehtiva olunur, ya da ehtiva olunmur. Əgər çıxış hökmünün predikatı ehtiva olunmazsa, onda nəticə də ehtiva olunmayacaqdır. Bu vaxt hökmün predikatının həcmi məhdudlaşdırılır (azaldılır). Buna isə məhdudlaşdırmaqla dəyişmə deyilir. Predikatın həcmi subyektin həcmindən geniş götürüldükdə, həmişə məhdudlaşdırılmaya yol verilir.

Xüsusi iqrari (İ) və ümumi inkari (E) hökmlər sadə yolla dəyişilir. «Bəzi azərbaycanlılar (S) alimdir» (P), «Bəzi alimlər (R) azərbaycanlıdır» (S).

İ hökmünün dəyişməsinin sxemi belədir:

«Bəzən S-lər P-dir».

«Bəzən P-lər S-dir».

E hökmü də sadə yolla dəyişilir. Məsələn, «heç bir təbiət qanunu (S) hüquqi qanun deyil» (R), «heç bir hüquqi qanun (R) təbiət qanunu deyil (S), «heç bir metal (S) üzvi birləşmələrə daxil deyil» (R), «heç bir üzvi birləşmə (R) metal deyil» (S).

Ümumi inkari hökmün sxemi:

Heç bir S-P deyil.

Heç bir P-S deyil.

Ümumi iqrari hökmlərdə (A) subyekt ehtiva olunur, predikat isə ehtiva olunmur, buna görə də A hökmü Y hökmünə çevrilir, yəni predikatın həcmi azaldılır, məhdudlaşdırmaya yol verilir. Məsələn, «bütün insanlar (S) canlıdır (R)», «Deməli, bəzi canlılar (R) insandır (S)», «Bütün oğrular (S) cəzalanmalıdır (R)», «Deməli, bəzi cəzalanırlar (R) oğrudur (S)».

A hökmündə predikat ehtiva olunmadığına görə məhdudlaşdırılmaqla dəyişdirilir. A hökmünün dəyişməsində belə bir qaydanı yaddan çıxarmaq olmaz ki, müqəddimələrdə ehtiva olmayan termin nəticədə də ehtiva olunmayacaqdır.

A hökmünün dəyişməsinin sxemi belədir:

Bütün S-lər R-dir.

Bəzi R-lər S-dir.

Əgər A hökmündə S və R-in həcmi bərabər olarsa, onda bəzi hallarda A hökmü sadə yolla dəyişilə bilər. Məsələn, «İnsan (S) şüurludur (R)», «Bütün şüurlular (R) insandır (S)», «Bütün canlılar (S) tənəffüs edəndir (R)», «Bütün tənəffüs edənlər (R) canlıdır (S)».

Ümumi iqrari ayrıcı hökmlər də məhdudlaşdırılmadan dəyişdirilə bilər. Bunun formulu belədir:

Bütün S-lər və ancaq S-lər R-dir.

Bütün R-lər S-dir.

Xüsusi iqrari ayrıcı hökmlərdə isə hökmün predikatı tamamilə subyektin həcminə daxil olur, yəni, predikat ehtiva olunur. Ona görə də xüsusi iqrari ayrıcı hökm ümumi iqrariyə keçir. Məsələn, «Bəzi ictimai təhlükəli işlər, ancaq ictimai təhlükəli işlər təsərrüfat cinayətidir. Deməli, bütün təsərrüfat cinayətləri ictimai təhlükəli işdir».

Bu hökmləri belə dəyişdirmək olar:

Bəzi S-lər və ancaq S-lər R-dir.

Bütün R-lər S-dir.

Xüsusi inkari hökmlər (O) isə dəyişmir.

Bu hökmlərdə predikat ehtiva olunur, lakin yekun hökmünün predikatı qeyri-müəyyən qalır, süni məntiqi quraşdırmaya yol verilir.

O hökmündə predikat qeyri-müəyyən olduğuna görə, onun idraki əhəmiyyəti yoxdur və adətən, mühakimələrdə az işlədilir, digər tərəfdən O hökmü dəyişdikdə, nəticə mənfiyə, mənasızlığa doğru gedir. Bunun heç bir elmi-praktiki əhəmiyyəti yoxdur, çünki burada hökmün keyfiyyəti dəyişilmir. Məsələn, «Bəzi müəllimlər savadlı deyil», «Bəzi adamlar təşkilatçı deyil», «Bəzi sözlər cümlə üzvü deyil» və s. hökmləri dəyişmək olmur.

Ata və babaların: «Hər parıldayan qızıl deyil» zərb-məsəlini də unutmaq olmaz. Onu da qeyd etmək olar ki, dəyişmə vasitəsilə əmələ gələn əqli nəticənin mühakimə prosesində rolu böyükdür. İnsan hökmün köməkliyi ilə biliyini dəqiqləşdirir və ümumiləşdirir. Əgər hökmün məhdudlaşdırılmasının qaydasına

riayət olunsa, mühakimədə səhvlərə yol verilməz. Məsələn, ümumi iqrari hökmlərdə predikat ehtiva olunmur, ona görə də bu hökmü məhdudlaşdırmadan dəyişmək olmaz.

«Bəzi fəhlələr (S) çilingərdir (R)» xüsusi hökmündə isə predikat ehtiva olunmuşdur, çünki burada növ, cins münasibətlərindən söhbət gedir, predikatın həcmi subyektin həcminə daxildir. Bu hökmü məhdudlaşdırmaqla yox, ancaq belə dəyişmək olar ki, «Bütün çilingərlər (R) fəhlədir (S)».

Çevrilmə. Hökmlərin çevrilməsində subyektin çıxış hökmünün predikatına zidd olan məfhuma münasibəti müəyyən edilir. Çevrilmə elə bilavasitə əqli nəticədir ki, fikir prosesində ilkin hökmün məzmunu dəyişməməlidir. Hökmün məzmununun dəyişməməsi üçün predikatın əvvəlinə çox vaxt «qeyri» sözü əlavə olunur.

Bütün hökmlər biri digərinə çevrilir.

1. Ümumi iqrari hökmlər (A) ümumi inkariyə çevrilir (E). Məsələn, «Bütün şəhər adları (S) böyük hərflərlə yazılır (R). «Deməli, heç bir şəhər adı (S) kiçik hərflərlə yazılmır (R)». «Bütün məfhumlar (S) söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur (R)». «Deməli, heç bir məfhum (S) söz və söz birləşmələrindən kənar yaranmır (R).

A hökmünün çevrilməsinin sxemi belədir:

Bütün S-lər R-dir.

Heç bir S qeyri-R-deyil.

Ümumi inkari hökmlər (E) ümumi iqrariyə çevrilir. Məsələn, «heç bir fəhlə (S) milyon deyil (R)». «Deməli, bütün fəhlələr (S) qeyri-milyonerdır (R)». «Heç bir fel (S) təfəkkür forması deyil (R)». «Deməli, bütün fellər (S) qeyri-təfəkkür formasıdır (R)».

Ümumi inkari hökmlərin sxemi aşağıdakı kimidir:

Heç bir S-R deyil.

Bütün S-lər qeyri R-dir.

Xüsusi iqrari hökmlər (Y) xüsusi inkariyə çevrilir (O). Məsələn, «Bəzi filosoflar (S) aqnostikdir (R)», «Bəzi filosoflar (S) qeyri-aqnostik deyil (R)», «Bəzi

sözlər (S) cümlənin baş üzvüdür (R)», «Bəzi sözlər (S) cümlənin qeyri-baş üzvü deyil (R)».

Xüsusi iqrari hökmlərin sxemi:

Bəzi S-lər R-dir.

Bəzi S-lər qeyri-R deyil.

Xüsusi inkari hökmlər (O) xüsusi iqrariyə çevrilir. Məsələn, «Bəzi hüquqşünaslar (S) müstəntiq deyil (R)», «Bəzi hüquqşünaslar (S) qeyri-müstəntiqdir (R)», «Bəzi cinayətlər (S) vəzifə cinayəti deyil (R)», «Bəzi cinayətlər (S) qeyri-vəzifə cinayətidir (R)».

O hökmünün çevrilməsi sxemi:

Bəzi S-lər R deyil.

Bəzi S-lər qeyri R-dir.

Beləliklə, çevrilmə vasitəsi ilə yaranan hökm kəmiyyəti saxlasa da, çıxış hökmünün keyfiyyəti dəyişilir, bu hökmün subyektı isə dəyişmir.

Hökmlərin çevrilməsi biliklərimizi dəqiqləşdirir, subyekt və predikat arasındakı münasibəti qaydaya salaraq, bizə imkan verir ki, hökmə yeni tərəfdən yanaşaq. Çevrilmənin mahiyyəti ondadır ki, bu məntiqi əməliyyatın vasitəsilə cism və hadisələr haqqında yeni bilik əldə edirik.

Hökmlərin qarşılaşdırılması. Hökmlərin qarşılaşdırılması elə bilavasitə əqli nəticədir ki, burada hökm iki dəfə dəyişikliyə uğrayır, yəni hökm həm çevrilir, həm də dəyişilir. Hökmlərin çevrilməsi və dəyişdirilməsi hökmlərin iki cür qarşılaşdırılması deməkdir.

1. Subyektə görə;

2. Predikata görə.

1. Subyektə görə qarşılaşdırmada hökm əvvəlcə dəyişdirilir, sonra isə çevrilir. Məsələn, bütün tələbələr (S) təhsil alandır (R).

Bəzi təhsil alanlar (R) tələbədir (S).

Bəzi təhsil alanlar (R) qeyri-tələbə deyil.

Bütün metallar (S) elektrik keçirəndir (R).

Bəzi elektrik keçirən şeylər (r) metaldır (S).

Bəzi elektrik keçirən şeylər (R) qeyri-metal deyil (S).

Subyektə görə qarşılaşdırmanın formulu belədir:

Bütün S-lər R-dir.

Bəzi R-lər S-dir.

Bəzi R-lər qeyri S deyil.

2. Predikata görə qarşılaşdırmada isə hökm əvvəlcə çevrilir, sonra dəyişilir.

Məsələn, bütün timsahlar onurğalıdır.

Heç bir timsah onurğasız deyil.

Heç bir onurğasız timsah deyil.

Predikata görə olan bu qarşılaşdırmanı bu formul ilə göstərək:

Bütün S-lər R-dir.

Heç bir S qeyri R deyil.

Heç bir R qeyri S deyil.

Bəzən qarşılaşdırmanı bu cür də aparmaq olar. «Bütün tələbələr (S) təhsil alandır (R)» ümumi hökmünü qarşılaşdıraraq. Bu hökmün predikatına zidd olan məfhum «qeyri-tələbələr» məfhumudur.

Predikata görə qarşılaşdırmada çıxış hökmündən belə nəticə alınır:

«Heç bir qeyri təhsil alan tələbə deyil».

Bu əqli nəticəni sxemlə belə təsəvvür etmək olar:

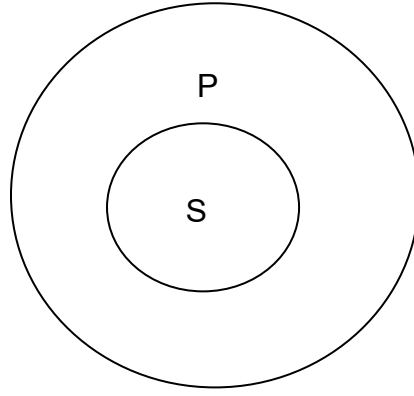
S - R-dir.

Qeyri S - R deyil.

Bütün tələbələr təhsil alandır.

Heç bir qeyri-təhsil alan tələbə deyil.

Bu qarşılaşdırmanı dairələrlə göstərək.

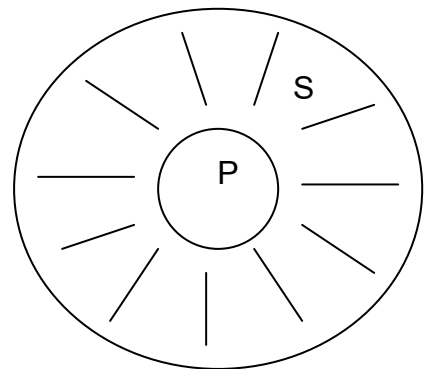
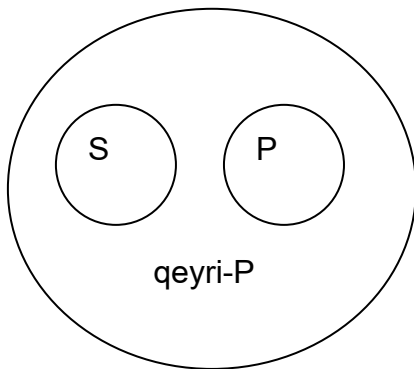
Bu şəkildəki dairədə «tələbələr» (S) məfhumunun həcmi «qeyri-təhsil alanlar» məfhumunun həcminə uyğun gəlmir. Predikata görə qarşılaşdırma yolu ilə əldə edilən nəticənin mənası da bundadır.

Ümumi inkari hökmü nəzərdən keçirək.

«Heç bir sosialist dövləti (S) tərksilah əleyhinə çıxış etmir (R)» hökmünü çevirək: «Tərksilah əleyhinə çıxış etməyən (qeyri R) bəzi dövlətlər sosialist dövlətləridir (S)».

Bu hökmləri dairələrlə əyani formada belə göstərmək olar:

Xüsusi inkari hökmləri belə qarşılaşdırmaq olar: bəzi S-lər R deyil, bəzi qeyri R-lər S-dir. Məsələn, «bəzi cinayətlər (S) qəsdən olan deyil (R)» hökmü «bəzi cinayətlər qəsdən olmayan (qeyri R) cinayətlərdir (S)». Bu qarşılaşdırmanı dairələrlə belə göstərmək olar:

Bəzi ədəbiyyatlarda bilavasitə əqli nəticənin artıq qeyd etdiyimiz növləri çox dolaşığı və səhv şərh olunur. Buna görə də vasitəsiz əqli nəticənin həmin formalarının məzmununa xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Xüsusi iqrari hökmlər (Y) predikata görə praktikada qarşılaşdırılmır, lakin hökmün subyektinə görə qarşılaşdırmaq mümkündür.

Məsələn,

Bəzi partiya üzvləri (S) fəhlədir (R).

Bəzi fəhlələr (R) partiya üzvüdürlər (S).

Bəzi fəhlələr (R) qeyri-partiya üzvü deyildir.

Bu hökmləri formul ilə göstərək:

Bəzi S-lər R-dir.

Bəzi R-lər S-dir.

Bəzi R-lər qeyri S deyil.

Məlumdur ki, bilavasitə əqli nəticə hökmlərin dəyişdirilməsi yolu ilə yaradılır, yəni hökmlərin keyfiyyəti, onun elementlərinin münasibəti dəyişilir və beləliklə, ilkin hökmün şəklinin dəyişdirilməsi ilə yeni hökm alınır. Bir çox məntiqçi alimlər bu fikrə əsaslanaraq qeyd edirlər ki, bu prosesdə ümumiyyətlə əqli nəticə yoxdur, sadəcə olaraq hökmün dəyişdirilməsi, onun üzərində məntiqi əməliyyat mövcuddur. Onlar ancaq bilavasitə, son nəticədə iki müqəddimədən çıxarılan əqli nəticəni həqiqi hesab edirlər. Bu baxışlara görə «bilavasitə əqli nəticədə» həqiqi bilikləri xarakterizə edən keyfiyyət müəyyənliyi yoxdur və yeni məlumatlar alınmır.

Bir qrup məntiqçilərin fikrincə, bilavasitə əqli nəticə ilkin hökmün ancaq quraşdırılması, başqa şəkllə salınmasıdır. Belə baxışlarla heç cürə razılaşmaq olmaz, çünki onlar bilavasitə əqli nəticədə hökmlərin keyfiyyətinin dəyişməsinə nəzərə almırlar. İnkər etmək olmaz ki, bilavasitə əqli nəticədə aldığımız bilik müqəddimələrdə əks olunan cismlərə aiddir, bilavasitə əqli nəticə həqiqətən hökmlərin dəyişdirilməsi yolu ilə baş verir. Lakin bunlar əqli nəticənin yekun

bilinin xarakterini azaltmır, əksinə, burada alınan bilik müqəddimədəki biliklərdən keyfiyyətcə fərqlənir.

Biliklərin artması və mükəmməlləşməsi fikirlərin əlaqələndirilməsi yolu ilə deyil, bir fikirdən digər fikrin nəticə kimi çıxarılması yolu ilə də baş verir ki, bu da bilavasitə əqli nəticədir. Bilavasitə əqli nəticənin bu xassəsi gündəlik təfəkkürdə də əks olunur.

Gətirilən nümunələrdən aşkar olur ki, bilavasitə əqli nəticə həqiqi əqli nəticədir, onun məhdud idraki əhəmiyyətinə baxmayaraq, deduktiv əqli nəticəyə aiddir.

Bilavasitə əqli nəticənin təfəkkür prosesində işlədilən ancaq bəzi növlərini nəzərdən keçirdik.

Lakin obyektiv gerçəkliyin dərk olunması prosesində həqiqi biliklərə yiyələnməkdə bilavasitə əqli nəticə əsas rol oynayır ki, onsuz təfəkkür prosesinin gedişini, onun bütün təfərrüatını izləmək olmaz.

Hüquq-mühafizə orqanları fərziyyələrin qurulması prosesində əqli nəticədən onun formalarından, metodlarından, üsullarından geniş istifadə olunur.

Fərziyyələrin qurulmasında elmi və əməli idrak prosesinin digər sahələrində qurulan hipotezlərdə olduğu kimi, təfəkkürün məntiqi üsulları tətbiq olunur. Bu kimi məntiqi üsulların analiz, sintez, induksiya, deduksiya və analogiyanı xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Analiz – tədqiqatın məntiqi üsulu olub, cinayət işi üçün əhəmiyyəti olan halların müstəntiqin təfəkküründə hissələrə ayrılması və onların hər birinin məntiqi abstraksiya yolu ilə təhlil edilməsi deməkdir.

Sintez – işə dair halların bütövlükdə, həm də onları təşkil edən hissələrin qarşılıqlı əlaqəsi şəklində öyrənilməsidir. Analiz və sintez məntiqi təfəkkürün qarşılıqlı əlaqədə olan və biri digərini şərtləndirən üsullardır. Çünki faktı dərk etmək üçün əvvəlcə onun konkret halları ayrılıqda təhlil edilməli, sonra isə həmin hissələri cəm halında sintez edilərək, bütövlük əmələ gətirməlidir. Müstəntiq cinayət hadisəsinin ayrı-ayrı hallarına dair onun sərəncamında olan faktların

müxtəlif cəhətlərini analiz edir və sintez vasitəsilə onları birləşdirərək tədqiq etdiyi hadisənin mümkün olan izahı barədə əqli nəticəyə gəlir.

- induksiya üsulu – təkcədən ümumiliyə, deduksiya isə ümumidən təkcəyə doğru getmək deməkdir;

- analogiya – faktların ayrı-ayrı oxşar əlamətlərə görə müqayisəsi üzrə induktiv əqli mühakimədir.

İstintaq fərziyyələrinin qurulmasında fərziyyələr çoxluğu prinsipinə istinad edərək, onun əsaslandırmaq lazımdır. Belə ki, eyni faktın izahı üçün bir neçə fərziyyənin qurulması vacibdir.

Cinayət işi üzrə bütün ehtimallar fərziyyələr çoxluğu prinsipi üzrə irəli sürülməli və yoxlanılmalıdır.

Fərziyyələrin yoxlanılması prinsiplərindən biri də odur ki, öz təsdiqini tapan vahid fərziyyə qalanlarını rədd etməlidir.

Aşağıdakı hallarda fərziyyələr özlüyündə rədd olunmuş hesab edilə bilər. Nəticədə onu da qeyd etmək vacibdir ki, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində istifadə olunan məntiqi metodlar çoxdur. Lakin, digər məntiqi elmi-tədqiqat metodları ilə müqayisədə deduktiv metod mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi praktikada dəqiq biliklərə, qanunların aliliyinə, ciddiliyinə, hüquqi prosesin qanuniləşdirilməsinə o vaxt nail olmaq mümkündür ki, məntiqi təfəkkürün gücündən, əqli nəticənin metod və formalarından geniş istifadə olunsun.

NƏTİCƏ

Beləliklə, mühazirənin yekununda onu qeyd etmək vacibdir ki, hər bir təfəkkür prosesi müəyyən vaxt keçdikdən sonra hökmən əqli nəticə ilə tamamlanmalıdır. Əqli nəticə prosesi hökmən məntiqi qanunlara əsaslanmalıdır. Bunun əksinə olaraq, hər hansı bir təfəkkür prosesi məntiqi qanunlardan yan keçirsə, o, hökmən müəyyən vaxtdan sonra taftalogiya ilə nəticələnəcək. Əqli nəticənin müxtəlif növlərinin hərtərəfli təhlili, onun əhəmiyyəti onunla müəyyən olunur ki, əqli nəticələrdə nitqin vadaredici «sirləri» gizlənmişdir ki, bunlar da hələ qədimlərdə insanları heyretə salmışdır və bunların dərk olunması məqsədilə məntiq bir elm kimi insanları maraqlandırmış və formalaşmağa başlamışdır.